

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

**Спільна аграрна політика Європейського Союзу:
можливості та виклики для України**
аналітична доповідь

КИЇВ - 2011

Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України - К.: НІСД, 2011. – 19 с.

В доповіді розглянуто сучасний стан зовнішньоторговельних відносин України з Європейським Союзом у розрізі двосторонньої торгівлі аграрною продукцією. Проаналізовано засади Спільної аграрної політики Євросоюзу (САП), сформульовано можливі напрямки реформування САП. Узагальнено чинники впливу європейської аграрної політики на зовнішньоекономічні відносини ЄС та України, визначено ризики, які можуть супроводжувати поглиблення та лібералізацію торгівлі агропромисловою продукцією у контексті створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. Сформульовано пропозиції щодо напрямків державної політики євроінтеграції, зокрема, з урахуванням чинника реформування САП та необхідності інтенсифікації розвитку агропромислового сектору України.

Автори:

Клименко І.В., к.е.н.

Бугрій М.Г.,

Ус І.В.

При повному або частковому відтворенні матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове.

© Національний інститут стратегічних досліджень, 2011.

Європейський Союз (ЄС) є одним з найбільших в світі виробників, споживачів, експортерів та імпортерів сільськогосподарської продукції. В 2010 році ЄС експортував сільськогосподарської продукції на 91 млрд євро (II місце в світі після США) а імпортував на 83 млрд євро (I місце в світі). В товарній структурі експорту ЄС переважає готова сільськогосподарська продукція¹ з високою доданою вартістю на яку припадає 60 % від загального експорту сільськогосподарської продукції ЄС. Провідні позиції ЄС у агровиробництві та світовій торгівлі сільськогосподарською продукцією значною мірою обумовлені особливими умовами розвитку аграрного комплексу Євросоюзу, що були створені в результаті запровадження Спільної аграрної політики ЄС (далі - САП).

Агропромисловий комплекс ЄС у світовій торгівлі агропродукцією.

Протягом трьох останніх років, ЄС та США були провідними світовими експортерами сільськогосподарської продукції. Європейський Союз також зберігав позицію найбільшого світового імпортера з 2008 року. Сьогодні основною тенденцією у зовнішній торгівлі ЄС сільськогосподарською продукцією із країнами, що не входять до ЄС, є посилення експортних позицій ЄС-27. У 2010 році, вперше за останні 4 роки, ЄС став нетто-експортером продукції аграрного сектору – позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу склало 6 млрд. євро, тоді як негативне сальдо становило 2,5 млрд. євро у 2009 році. Такий результат, як пояснюють аналітики Європейської Комісії², зумовлений передусім зростанням вартості експорту: вартість експортованих сільськогосподарських сировинних товарів (commodities) збільшилася у 2010 році на 31 %, продукції проміжного споживання – на 24 %, а сільськогосподарських продуктів кінцевого споживання – на 13 %, у порівнянні до 2009 року. Аграрії Євросоюзу одержали пряму вигоду від обмежень на експорт зерна, що діяли в Україні й Росії. Експорт агропродукції з ЄС в 2010 році виріс на 21% до 91 млрд євро.

Таблиця 1.

Експорт аграрної продукції з ЄС до основних країн-партнерів та України, млрд. євро

Країна - торговельний партнер	Експорт з ЄС до країни	
	2010	2009

¹ Відповідно до класифікації СОТ «аграрна продукція» обліковується у кількох категоріях: 1) commodities - аграрна сировина (зернова пшениця, насіння соняшнику тощо), 2) intermediate products - напівфабрикати (наприклад, мука); 3) final products – кінцева продукція, тобто продукція, готова до споживання (продукти харчування тощо), 4) «інше» (продукція, що прямо не пов'язана з аграрним виробництвом, але СОТ обліковується у групі «аграрної продукції», наприклад, вода, парфуми).

² Global and EU agricultural exports rebound. European Commission. Directorate-General for Agriculture and Rural Development

США	13,4	11,8
Росія	9,2	7,0
Швейцарія		5,6
Китай	2,1	2,1
Гонконг	2,1	2,1
Україна ³	1,6	1,6*

Джерело: Європейська комісія, Євростат, розрахунки НІСД

* За даними Міністерства аграрної політики і продовольства України

Щодо географічної структури експорту, то найбільше зріс експорт аграрної продукції з ЄС до Російської Федерації та США. Високими темпами також зростав експорт до Китаю та Гонконгу. Стосовно імпорту ЄС, найбільшими постачальниками продукції сільськогосподарського призначення у 2010 році були Бразилія (частка якої у загальному імпорті аграрної продукції ЄС становила 14 %), США, Аргентина, Китай, Швейцарія та Туреччина. Таким чином, найбільшими країнами-імпортерами сільськогосподарської продукції з ЄС є США (частка в загальному експорті аграрної продукції ЄС становила близько 15 %) та Російська Федерація (9 %).

За даними Європейської комісії, ЄС – найбільший постачальник сільськогосподарської продукції до Росії. Його частка у загальному імпорті цієї продукції Росією становила 38 % у 2010 р. З іншого боку, Росія – другий найбільший ринок експорту сільськогосподарської продукції ЄС, і саме на російському ринку відбулося найбільше зростання експорту – 2,2 млрд євро, з яких 1,9 млрд євро – продукція кінцевого споживання.

Таблиця 2.

Імпорт аграрної продукції з ЄС з основних країн-партнерів, млрд євро

Країна - торговельний партнер	Імпорт ЄС з країни	
	2010	2009
Бразилія	11,8	11,8
США	7,4	5,9
Аргентина	5,8	5,8
Китай	3,9	3,2
Швейцарія	3,8	3,3
Туреччина	3,4	3,0
Україна	1,8	1,4*

Джерело: Європейська комісія, розрахунки НІСД

* За даними Міністерства аграрної політики і продовольства України

Головною особливістю товарної структури зовнішньої торгівлі ЄС в аграрному секторі є переважання в експорті продуктів кінцевого споживання, високого рівня переробки. У 2008 – 2010 роках, за даними Європейської комісії, частка продукції кінцевого споживання в експорті становила 69 %, продукції проміжного споживання (напівфабрикати) – 20 %, сировинних товарів – 9 %. Щодо імпорту ЄС, продукція кінцевого споживання та інша продукція становить 54 % загального імпорту, частка продукції проміжного споживання (напівфабрикати) – 27 %, сировинних товарів – 19 %. Таким чином, більша частка зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією ЄС є саме продукцією високого рівня переробки, хоча ЄС імпортує з країн поза ЄС більше сільськогосподарських сировинних товарів, ніж експортує.

³ Джерело: Євростат: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113459.pdf

У товарній структурі експорту ЄС найбільшу частку у 2010 році займало вино, його основними споживачами були США (понад 1,5 млрд євро), Швейцарія, Канада, Японія та Гонконг. Парфумерна продукція найбільше експортувалася до США та, зі значним відривом – до Росії, Саудівської Аравії, Туреччини та Австралії. Пшениця експортувалася ЄС до країн Африки та Близького Сходу. Росія, Швейцарія, США, Саудівська Аравія та Туреччина були найбільшими споживачами готової продукції харчування з ЄС, тоді як продукція з підвищеним вмістом алкоголю експортувалася до США, Сингапуру, ПАР, Південної Кореї та Росії.

Основні статті товарної структури імпорту ЄС це соєва їжа (напівфабрикат) – 6,4 млрд євро, кава – 5,2 млрд євро, соя (сировинний товар) – 4,5 млрд євро. Частка соєвої продукції загалом склала 13 % усього імпорту до ЄС. Проте експерти Європейської комісії зазначають також, що в імпорті ЄС значно зросла частка м'яса та субпродуктів птахів.

Зовнішня торгівля агропродукцією України та ЄС

Протягом останніх кількох років спостерігається тенденція до вирівнювання балансу показників експорту – імпорту у зовнішній торгівлі агропродукцією між Україною та ЄС. Так за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України⁴, сальдо у зовнішній торгівлі сільськогосподарською продукцією за 12 місяців 2010 року було негативним і склало -185,2 млн дол. США, тоді як за 12 місяців 2009 року сальдо було позитивне і складало 264,8 млн дол. США, а за 2008 рік позитивне сальдо склало – 807,9 млн дол. США. Початок 2011 року продемонстрував незмінність тенденції вирівнювання показників зовнішньої торгівлі України та ЄС. За підсумками першого кварталу 2011 року було зафіксоване позитивне сальдо зовнішньоторговельного обігу сільськогосподарськими товарами у розмірі 43,6 млн дол. США. Експорт в січні – березні 2011 року склав 703,5 млн дол. США, що в 2 рази більше ніж у 2010 році. Імпорт за січень – березень 2011 року збільшився порівняно з аналогічним періодом 2010 року на 152,1 млн дол. США або на 30 % і склав 659,9 млн дол. США.

Таблиця 3.

Торгівля аграрною продукцією України з ЄС, млрд дол. США

	Експорт до ЄС	Імпорт з ЄС
I кв. 2011	0,71	0,70
2010	2,1	2,3
2009	2,3	2,0
2008	3,5	2,6

Джерело: Міністерство аграрної політики і продовольства України

За підсумками 2010 року частка експорту до ЄС в загальному експорті української сільськогосподарської та харчової продукції з України склала 29 % або 2124,0 млн. дол. США. Попри загальне зростання експорту в 2010 в порівнянні з 2009 роком експорт сільськогосподарської продукції продемонстрував незначне зниження, через несприятливі погодні умови та запровадження експортних квот в кінці року. Ця тенденція була характерна для експорту агропродукції до країн ЄС, який зменшився на 5,6 % (або на 126,6 млн. дол. США). Водночас зростання доходів населення в 2010 році, яке призвело до можливості витратити більшу частку доходів на більш дорогі харчові продукти та напої (в тому числі вироблені в країнах ЄС) обумовило зростання імпорту з ЄС в порівнянні з попереднім роком на 323,5 млн. дол. США або на 16,3% і склав 2309,3 млн. дол. США.

⁴ Статистичні дані з українських джерел дещо відрізняються від даних ЄС.

Протягом 2010 року у структурі експорту української сільськогосподарської продукції до країн ЄС спостерігалась тенденція подібна до минулих років, відповідно до якої найбільша частка припадала на сировинні товари, в першу чергу на насіння олійних культур. Потреба ЄС в насінні олійних культур викликана значною кількістю промислових потужностей по переробці цього насіння, в першу чергу рапсу, на енергетичні матеріали. Скасування з 1 січня 2010 року вимоги до вітчизняних виробників соняшникової олії щодо оплати додаткових перевірок на відповідність санітарним та фітосанітарним нормам ЄС сприяло збільшенню експорту цієї товарної позиції, що має більший, порівняно з іншими, рівень переробки, а отже і додаткової вартості. Загалом експорт сільськогосподарської продукції з України до ЄС має невисокий рівень диверсифікації, на дві основні позиції експорту припадає майже 63 % від всього експорту агропродукції. В Таблиці 4 показані основні сільськогосподарські товари, що експортуються з України до країн ЄС.

Таблиця 4.

Основні позиції експорту сільськогосподарської та харчової продукції з України до ЄС в 2010 році

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Вартість експорт у млн. дол. США	Частка в експорті сільськогосподарської продукції до ЄС у %
12 насіння і плоди олійних рослин	704,4	33,16
15 жири та олії тваринного або рослинного походження	631,9	29,75
23 залишки і відходи харчової промисловості	193,9	9,13
10 зернові культури	158,1	7,44
41 шкури та шкіра необроблені	103,4	4,87
08 їстівні плоди і горіхи; цитрусові	75	3,53
22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет	32,0	1,51
20 продукти переробки овочів, плодів	31,4	1,48
35 білкові речовини	31,1	1,46
18 какао та продукти з нього	26,2	1,23
07 овочі, коренеплоди	23,4	1,10
Всього експорту сільськогосподарської та харчової продукції	2124,0	100

Джерело: Мінагрополітики та розрахунки НІСД

В структурі імпорту агропродукції з ЄС протягом 2010 року також спостерігалася тенденція подібна до минулих років, відповідно до якої основні позиції належали товарам з більшою доданою вартістю. Зазначимо, що ця тенденція цілком відповідає укладеній практиці експорту з ЄС агропродукції з більшим рівнем переробки. Це дозволяє ЄС як мати кращі умови торгівлі сільськогосподарською продукцією так і забезпечити її диверсифікацію. Так на перші дві позиції імпорту агропродукції з ЄС до України припадає менше 22 %. В Таблиці 5. показані основні сільськогосподарські товари, що експортуються з України до ЄС

Таблиця 5.

Основні позиції імпорту сільськогосподарської та харчової продукції з ЄС до України в 2010 році

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Вартість імпорту у млн. дол. США	Частка в імпорті сільськогосподарської продукції з ЄС у %
-------------------------------------	----------------------------------	---

21 різні харчові продукти	261,5	11,32
02 м'ясо та харчові субпродукти	239,5	10,37
08 їстівні плоди і горіхи; цитрусові	198,6	8,60
23 залишки і відходи харчової промисловості	159,6	6,91
18 какао та продукти з нього	139,1	6,02
22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет	122,6	5,31
20 продукти переробки овочів, плодів	107,2	4,64
24 тютюн та його промислові замітники	106,4	4,61
15 жири та олії тваринного або рослинного походження	101,3	4,39
03 риба і ракоподібні	95,4	4,13
12 насіння і плоди олійних рослин	81,8	3,54
10 зернові культури	76,2	3,30
01 живі тварини	67,0	2,90
19 продукти із зернових культур	66,8	2,89
04 молоко та молочні продукти, яйця; мед	61,7	2,67
07 овочі, коренеплоди	55,9	2,42
Всього імпорту сільськогосподарської та харчової продукції	2309,3	100

Джерело: Мінагрополітики та розрахунки НІСД

Перший квартал 2011 року позначився стрімкою активізацією торгівлі агропродукцією між Україною та ЄС. У порівнянні з відповідним періодом 2010 року торгівля зросла на 64,4 % та склала 1363,5 млн дол. США. Таке зростання сформоване завдяки двократному збільшенню експорту агропродукції з України до ЄС, що однак не призвело до зростання частки ЄС в експорті сільськогосподарської продукції (як і за підсумками 2010 року частка ЄС в торгівлі сільськогосподарською продукцією становить 29 %). Водночас більш швидке зростання експорту агропродукції ніж імпорту (збільшився на 30 % в порівнянні з відповідним періодом 2010 року) змінило статус України в торгівлі агропродукцією з ЄС з нетто-імпортера (негативне сальдо за перший квартал 2010 року склало 186,2 млн дол. США) на нетто-експортера (позитивне сальдо за перший квартал 2011 року склало 43,6 млн дол. США). Серед країн Європейського Союзу найбільшу частку у зовнішньоторговельному обігу з Україною мають: Італія – 14,3 %, Нідерланди – 12,4 %, Польща – 12,2 %, Німеччина – 11,4 %.

Товарна структура експорту агропродукції до ЄС протягом першого кварталу 2011 року залишилась практично незмінною в порівнянні з попереднім роком. Водночас відмічено зростання експорту олії та зернових злаків. Загалом експорт агропродукції в січні – березні 2011 року склав 703,5 млн дол. США. Найбільшу питому вагу в структурі експорту до країн ЄС за 3 місяці 2011 року мали такі основні види сільськогосподарської продукції: олія – 197,3 млн дол. США; насіння олійних культур – 155,1 млн дол. США; зернові злаки – 138,3 млн дол. США; залишки і відходи харчової промисловості – 92,3 млн дол. США; плоди, горіхи та цедра – 25,5 млн дол. США.

Товарна структура імпорту агропродукції з ЄС протягом першого кварталу 2011 року зазнала важливих структурних змін. Так, якщо протягом 2010 року переважали товари з

більшим рівнем переробки, то за період з січня по березень 2011 року провідною позицією імпорту з ЄС стали сировинні сільськогосподарські товари. Загалом імпорт агропродукції за вказаний період склав 659,9 млн дол. США, що на 152,1 млн дол. США більше ніж за відповідний період 2010 року. Основними видами продукції імпорту протягом перших трьох місяців 2011 року були: зернові злаки – 69,7 млн дол. США; плоди, горіхи та цедра – 57 млн дол. США; какао-боби, продукти з нього, шоколад – 41,5 млн дол. США; м'ясо та субпродукти – 37,9 млн. дол. США; залишки і відходи харчової промисловості – 33,6 млн. дол. США.

Таким чином зовнішня торгівля агропродукцією між Україною та ЄС протягом останніх років демонструє переважання сировинних товарів в експорті з України та товарів з більшим рівнем переробки в імпорті з ЄС, що впливає на умови торгівлі через більші грошові надходження від тони продукції до ЄС. Водночас початок 2011 року свідчить про певні зміни в структурі торгівлі, які, за умови закріплення цього тренду, зможуть покращити вартісні показники українського експорту та зменшити різницю в доданій вартості продукції торговельних партнерів. Проте не можна виключати, що тенденції 2011 року є наслідком не стільки певних структурних змін, скільки наслідком невдалої адміністративної політики Уряду України, що призвела до товарних дефіцитів та цінової нестабільності на внутрішньому ринку, і як наслідок – до зростання попиту на імпорт аграрної сировини.

Наведений нижче порівняльний аналіз деяких статистичних показників, що характеризують аграрний потенціал краї світу, деякою мірою пояснює посередні зовнішньоекономічні позиції України щодо ЄС та вказує на напрямки структурного реформування національного агропромислового сектору. Як свідчать міжнародні порівняння, наведені у Таблиці 6, Україна має чи не кращий у світі потенціал земельних ресурсів, який створює передумови для забезпечення добробуту громадян України та конкурентоспроможності у світовому агропромисловому секторі. Відтак, покращення умов торгівлі з ЄС можливо досягти через інтенсифікацію використання наявного в Україні потенціалу земельних ресурсів.

Таблиця 6.

Сільське населення та сільськогосподарські угіддя: міжнародні співставлення

Країна (група країн)	Частка сільського населення, %	Частка орних угідь, %	Площа орних угідь на 100 чол, Га
Україна	32	56,1	70,2
Росія	27	7,4	85,7
Казахстан	42	8,4	144,8
Бразилія	14	7,2	31,8
США	18	18,6	56,0
Китай	56	11,6	8,2
Індія	70	53,2	13,9
Країни зони євро	27	24,4	18,9
Світ	50	10,7	20,7

Джерело: World Bank 2011 World Development Indicators

Україна значно відстає від розвинутих європейських країн у застосуванні мінеральних добрив та техніки в обробітку землі (див. нижче Таблицю 7). Використання базової сільськогосподарської техніки (тракторів) суттєво нижче рівня 1990 року, хоча за цим показником Україна виглядає краще, ніж Російська Федерація та Казахстан. Також Україна має значний резерв для підвищення врожайності шляхом застосування мінеральних добрив.

Таблиця 7.

Використання міндобрив та тракторів у сільському господарстві: міжнародні співставлення

Країна (група країн)	Застосування міндобрив, кг /Га, 2008 р.	Кількість тракторів на 100 кв.м орної землі, 1990 р.	Кількість тракторів на 100 кв.м орної землі, 2008 р.
Україна	32,8	153,3	103,3
Росія	15,9	97,8	30,0
Казахстан	3,1	62,0	17,7

Бразилія	165,7	123,8	149,2
США	103,1	238,4	257,6
Китай	468,0	66,6	277,1
Індія	153,5	60,7	н.д.
Країни зони євро	150,5	977,3	811,1
Світ	119,4	186,4	н.д.

Джерело: World Bank 2011 World Development Indicators

Україна також значно відстає від розвинутих європейських країн за показниками продуктивності праці в аграрному секторі (див. нижче Таблицю 8). Першочерговою причиною такого відставання є низький рівень технологій сільськогосподарського виробництва. Скорочення такого розриву у продуктивності праці неможливе без радикального реформування аграрного сектору, залучення масштабних інвестицій, трансферу технологій, реформи професійної освіти. Здійснення таких реформ у свою чергу можливе тільки завдяки активній ролі держави та фундаментальних реформ державної політики стосовно розвитку аграрного сектору.

Таблиця 8.

Продуктивність праці у сільському господарстві: міжнародні співставлення

Країна (група країн)	Врожайність зернових, кг /Га, 2009 р.	Продуктивність праці (додана вартість на працюючого при вартості праці \$2000), 1990 р.	Продуктивність праці (додана вартість на працюючого при вартості праці \$2000), 2009 р.
Україна	3004	1232	2461
Росія	2279	1917	3031
Казахстан	1254	141	2033
Бразилія	3526	1625	3760
США	7238	18523	49512
Китай	5460	263	525
Індія	2471	362	468.
Країни зони євро	5822	11982	26370
Світ	3514	803	998.

Джерело: World Bank 2011 World Development Indicators

Спільна аграрна політика Євросоюзу - «краща практика» та фактор ризику для України

САП поєднує елементи регуляторно-ринкової, цінової, зовнішньоторговельної й структурної політики. Оскільки в аграрній економіці галузевий і територіальний фактори інтегровані в одне ціле, поступово цілі САП змістилися з вирішення проблем сільського господарства до завдань розвитку сільських територій. Тому, говорячи про сучасну аграрну політику ЄС, треба розуміти, що вона формувалася та функціонує на фундаменті та у рамках регіональної, у першу чергу структурної, політики. САП ЄС в широкому розумінні – це напрям загальної політики ЄС, спрямований на:

- покращення правового регулювання відносин в аграрній сфері,
- вдосконалення адміністративних відносин між відповідними інститутами та суб'єктами господарювання в сільському господарстві,
- прийняття економічно доцільних та ефективних регуляторних актів, які сприяють підвищенню конкурентоспроможності сільського господарства ЄС та розвитку сільської місцевості,
- сприяння подальшій лібералізації сільського господарства ЄС у відповідності з вимогами СОТ.

Основні цілі САП були закріплені в ст. 39 установчого Римського договору про створення ЄС (1956 р.) та залишаються досі незмінними, зокрема це:

- підвищення продуктивності аграрного сектора шляхом сприяння технічному прогресу;
- забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимального використання факторів виробництва;
- забезпечення прийняттого рівня життя для зайнятих у сільському господарстві, зокрема через збільшення їхніх доходів;
- стабілізація ринків агропродовольчої продукції, захист виробників і споживачів від зовнішніх чинників;
- гарантування забезпечення населення країн-членів Співтовариства якісним продовольством за рахунок власного виробництва сільськогосподарської продукції;
- забезпечення населення продовольчою продукцією за доступними цінами.

Досягненню основних цілей САП мали сприяти принципи, що були визначені у липні 1958 року на конференції у м. Стреса (Stresa Conference) і полягають у наступному.

Перше. Ринкова єдність (market unity), що передбачає вільну торгівлю сільськогосподарськими товарами між країнами-учасниками договору, скасування кількісних обмежень, мит та податків, а також встановлення єдиних цін на аграрну продукцію. всередині ЄС і єдиний механізм їх підтримки. В результаті в ЄС було запроваджено механізм підтримки цін на високому рівні. Відтак, мінімально допустимі ціни на найважливіші сільськогосподарські продукти визначаються заздалегідь; якщо ринкові ціни падають більш ніж на 10 % нижче за цей рівень, регуляторні установи ЄС здійснюють гарантовану закупівлю даного продукту, забезпечуючи підтримку рівня цін. В ЄС використовується декілька основних видів цін. Базовими є «орієнтовні ціни», які країни ЄС вважають за необхідне підтримувати на національних ринках у внутрішньорегіональному обороті. «Ціни втручання» - ціни, по яких скуповуються або продаються надлишки сільськогосподарської продукції, коли коливання цін на них досягають встановлених меж від рівня орієнтовної ціни. «Зовнішньоторговельні ціни» - ціни реалізації сільськогосподарських товарів на зовнішньому ринку.

Друге. Надання переваги продукції, яка вироблена в країнах Співтовариства перед імпортною (community preference), таким чином спільний ринок захищали від дешевого імпорту та коливання цін на аграрну продукцію на світових ринках. Для цього були введені високі ставки мита на імпортну продукцію, які збільшували її вартість до рівня внутрішніх цін. Сільськогосподарські продукти пересуваються в межах ЄС за принципами функціонування спільного ринку. При імпорті діє система компенсаційних зборів, що захищає виробників від конкуренції з боку тих країн, де витрати виробництва сільськогосподарських товарів нижче, ніж в ЄС. При експорті сільськогосподарської продукції до третіх країн виробники отримують субсидії від органів ЄС, які дозволяють їм продавати продукцію по нижчих світових цінах. По окремих товарах ЄС уклав угоди із зовнішніми постачальниками, за якими вони зобов'язуються не експортувати певні товари до країн ЄС по цінах, нижчих встановленого рівня. За практичне здійснення єдиної сільськогосподарської політики відповідальність несуть міждержавні органи ЄС (Рада і Комісія).

Третє. Фінансова солідарність (financial solidarity), що передбачала спільну відповідальність усіх держав-членів за фінансові наслідки САП. Єдине фінансування сільського господарства забезпечується через Європейський фонд орієнтації і гарантії сільському господарству (ФЕОГА). Кошти для орієнтації призначені для підвищення продуктивності і модернізації сільськогосподарського виробництва, а кошти гарантії, які складають 3/4 суми фонду, спрямовуються безпосередньо на підтримку цін. ФЕОГА формується за рахунок компенсаційних зборів, що стягуються за імпорт сільськогосподарської продукції з третіх країн, відрахувань від мита на промислові товари, що ввозяться, прямих внесків з бюджету ЄС, надходжень від ПДВ.

Історичний огляд реформування САП

Основною метою САП, що залишалася незмінною протягом більш як 30 років, є гарантування закупівельних цін для виробників аграрної продукції та підтримка стабільного рівня доходів суб'єктів сільськогосподарського виробництва. У той же час, реагуючи на актуальні економічні, технологічні, політичні виклики, країни-члени Європейського Союзу вносили корективи у поточну аграрну політику та змінювали поточні пріоритети у залежності від актуалізації аграрної проблематики. Так на початкових етапах реалізації САП в ЄС домінували галузеві підходи, що були сконцентровані виключно на регулюванні агропромислового комплексу та рибної промисловості; на більш пізніх етапах політика була значно розширена, охопивши проблематику розвитку сільських територій, безпеки продовольчих продуктів, екологічного розвитку тощо.

Короткий огляд етапів розвитку Спільної аграрної політики Євросоюзу дозволяє спрогнозувати основні тенденції розвитку агропромислового комплексу Євросоюзу та виокремити чинники впливу на сільське господарство України.

Перший етап реалізації САП (1962 - 1973 рр.) був пов'язаний із потребами у забезпеченні жителів ЄС найнеобхіднішими продовольчими продуктами. Закупівельні ціни було зафіксовано централізовано та на досить високому рівні, обмежень імпорту не було. Оскільки на даному етапі до ЄС входило 9 країн, вперше виникла потреба узгодження загальної політики регулювання цін на агропродукцію, також було запропоновано інструменти регулювання ринку, сформульовано принципи встановлення закупівельних цін і обсягів закупівель. Суб'єкти сільського господарства одержували значні суми субсидій. Витрати загального бюджету ЄС на сільське господарство у цей період перевищило 65 %, а високий рівень підтримки виробництва окремих сільськогосподарських продуктів призвів до їхнього перевиробництва.

Особливістю другого етапу (1978-1992 рр.) реформування САП стала боротьба з наслідками успішного виконання завдань першого етапу, а саме, з перевиробництвом агропродукції. Серед основних засобів САП стало жорстке регулювання закупівельних цін, що обмежувало перевиробництво агропродукції та поставки її на ринок. Вперше було запроваджено експортні субсидії, що в комплексі з рештою заходів створили більш сприятливі цінові умови для реалізації товарів на закордонних ринках. Також було запроваджено квоти на виробництво (молока), що в подальшому кардинально змінило систему САП, тому що вперше були введені кількісні обмеження на обсяги виробництва певного виду продукції. Субсидії було прив'язано до фіксованих обсягів виробництва.

Третій етап (1992 - 2000 рр.) пов'язаний з реформами MacSharry. За цей час Євросоюз пережив декілька хвиль розширення, що зумовило кардинальний перегляд умов фінансування видатків САП. Так, відповідно до реформ MacSharry було скасовано систему регулювання закупівельних цін, та замість цього запроваджено прямі виплати за гектар сільгоспугідь. Такий підхід уніфікував виплати та створив для виробника передумови для раціонального використання матеріальних, фінансових та природних ресурсів, виходячи з аналізу реальних змін на ринку. Крім того, виробники могли самостійно обирати оптимальні стратегії розвитку власного господарства, в тому числі - визначати обсяги та номенклатуру вирощуваної агропродукції. У цей період запроваджуються нові методи фінансової підтримки, що стимулюють структурні зміни в аграрному секторі ЄС: введення субсидій для осіб, що передчасно йдуть на пенсію; надається допомога господарствам, що розташовані в регіонах з порівняно несприятливим для отримання високих урожаїв кліматом. Встановлюються вимоги для фермерів щодо обов'язкових сівозмін, запроваджено обов'язкові нормативи щодо натурального відновлення врожайності земель (щорічно 10 % сільгоспугідь повинно було залишатися під паром).

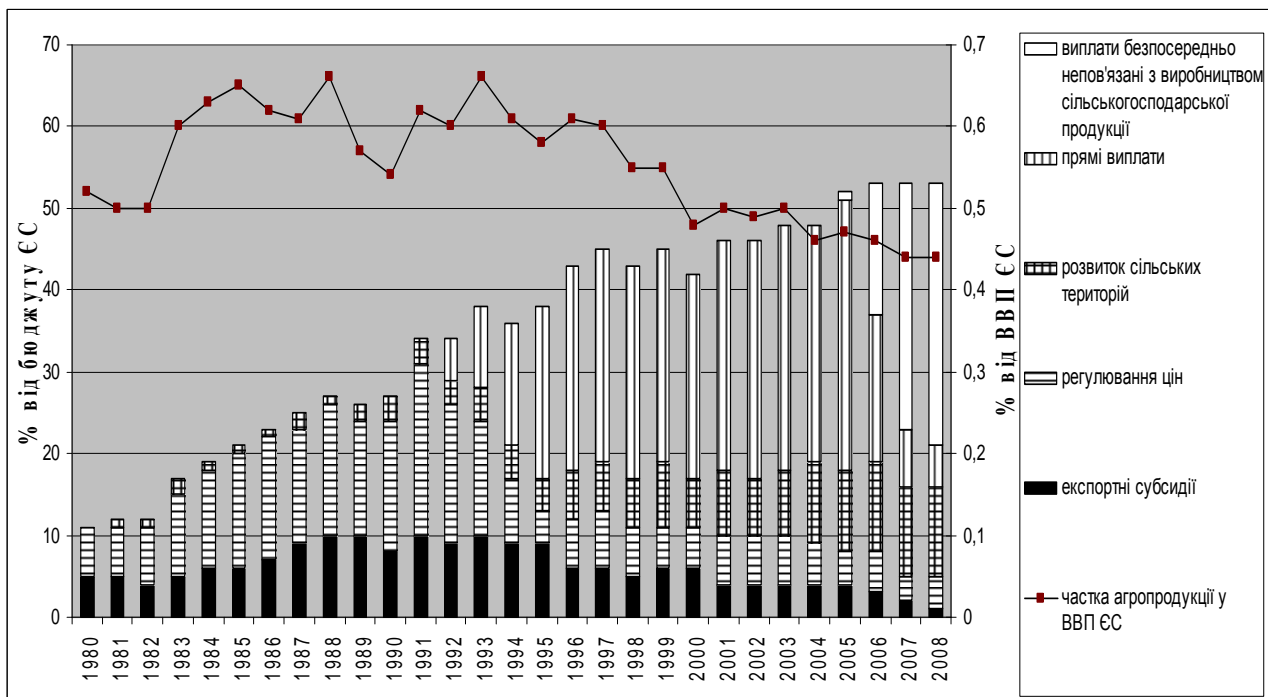

Рис. 1. Частка агропродукції у ВВП ЄС та видатки на САП у бюджеті ЄС

Сучасний етап реформування САП

Поточна ситуація на світових ринках, прогрес у домовленостях у рамках СОТ про лібералізацію торгівлі аграрною продукцією, з одного боку, і розбіжності у рівнях розвитку аграрного сектору окремих країн ЄС, що склалися історично, (рівень прямих виплат, продуктивність праці, структура господарств), з іншого, обумовлюють необхідність у регулярному перегляді САП, удосконаленні інструментів політики та визначенню нових цілей. З 2000-х рр. провідною ідеєю САП стає забезпечення сталого функціонування аграрного сектору ЄС через фінансування розвитку сільської місцевості та посилення вимог захисту довкілля та безпеки аграрної продукції.

«Порядок денний 2000» (Agenda 2000) поклав початок лібералізації виробничого процесу агропродукції та ухваленню нових фундаментальних принципів САП.

По-перше, було запроваджено принцип «багатофункціональності», що поставив сільськогосподарського виробника у центр соціальної, культурної та природної системи (соціокультурний підхід прийшов на зміну функціонально-виробничому).

По-друге, було проголошено формування особливої «європейської моделі сільськогосподарської діяльності», що полягає у посиленні життєздатності та конкурентоспроможності сільського господарства ЄС, включаючи регіони з порівняно гіршими умовами виробництва. Відтак, у числі найбільш важливих пріоритетів у цей період: охорона природних ландшафтів і підтримка життєздатності сільської місцевості, розвиток сільських громад, забезпечення їхньої активності й стійкості. Важливим елементом моделі стає зміцнення вимог до виробників в аспекті якості й безпеки продовольства, захисту навколишнього середовища й підтримки стандартів добробуту. Також було спрощено правила регулювання сільського розвитку, ліквідована велика кількість інструкцій, зокрема тих, що стосувалися виробництва зернових культур. Законодавство стало більше чітким, прозорим і доступним. Особлива увага приділена регулюванню виробництва й збуту зерна, яловичини й телятини, молока й молочних продуктів, тютюну, оливкового масла й вина. Другим за значенням магістральним напрямом реформування САП на цьому етапі стає розвиток сільської місцевості, тобто проведення інтегрованої політики за допомогою єдиних

заходів політики, що забезпечують більшу взаємодію між розвитком сільської місцевості й політикою цін та ринку в рамках САП.

Остання реформа САП розпочалася в 2007 році значною мірою під тиском світових процесів лібералізації (з вимогами скасування субсидій), загроз продовольчих криз та викликів продовольчої безпеки. Відтак нова стратегічна програма розвитку сільського господарства ЄС на 2007-2013 р. визначає наступні ключові сфери регулювання та підтримки агросектору.

1. Посилення конкурентоспроможності сільського господарства. Для вирішення цього завдання члени ЄС мають зосередити зусилля в наступних напрямках: реструктуризація та модернізація аграрного сектора; підтримка інтеграційних і продовольчих зв'язків; забезпечення доступу до науково-технічних досягнень і підтримка їхнього впровадження; забезпечення доступу до інформації та впровадження інформаційних технологій; підтримка виробництва нової продукції сільського господарства та лісового господарства; підтримка кооперації виробників.

2. Захист навколишнього середовища в сільській місцевості. Державна підтримка в цій сфері повинна сконцентруватися на впровадженні енергозберігаючих технологій; збереженні водних, ґрунтових і лісових ресурсів; зниження шкідливого впливу аграрного сектора на клімат та пов'язані з ним сфери.

3. Поліпшення якості життя в сільській місцевості і стимулювання несільськогосподарської зайнятості. Державної підтримки потребують розвиток малого бізнесу та ремесел у сільських регіонах; розвиток туризму; збереження ландшафтів; розвиток освіти для потреб багатoproфільної сільської економіки; модернізація сільської інфраструктури; створення умов для інноваційного використання поновлюваних енергетичних джерел із використанням аграрної продукції тощо.

В рамках визначених програмних цільових пріоритетів держави-члени ЄС зобов'язуються розробити власні плани розвитку сільського господарства й визначити напрямки регулювання та фінансування аграрного сектора. 2008 року був проведений проміжний огляд реформи САП 2003-2004 років (так звані «перевірки здоров'я»). Він дав можливість врахувати нові виклики (наприклад, пов'язані зі змінами клімату, екологічними катастрофами тощо). За наслідками огляду було скасовано вимоги до аграріїв залишати 10% орних земель під пар; також було прийнято рішення про поступове підвищення молочних квот та про їхню ліквідацію у 2015 р. Важливим кроком у напрямку лібералізації САП стали зміни у політиці централізованих закупівель. Вирішено, що ЄС вдаватиметься до закупівлі надлишків продукції лише з метою захисту ринку та доходів фермерів, коли ціни на продовольство знизяться до загрозливо низького рівня. Відтак, прямі виплати фермерам будуть обмежені, а фінансові ресурси скеровані на розвиток сільських територій.

Загалом цілі, поставлені реформою САП, можна поділити на три групи. До перших двох належить те, що власне ЄС прагне отримати від реформ. Третьою метою є сприйняття реформи серед населення країн ЄС.

Скорочення витрат з бюджету Євросоюзу. Донедавна Євросоюз не відчував нагальних потреб у скороченні аграрних видатків. Багаті країни-члени ЄС були спроможні фінансувати САП завдяки споживачам та платникам податків. Крім того, політична вага ЄС у СОТ також гарантувала, що підходи САП будуть захищені від коригування та тиску інших членів СОТ. Захист САП від кардинальних змін всередині ЄС забезпечувало аграрне лобі, добре організоване як на національному рівні, так і на рівні ЄС. Лобі представляє інтереси фермерів та сільських регіонів загалом, а також індустрію сільськогосподарських поставок і велику частку промисловості з переробки продовольства. Політична система таких держав-членів, як Німеччина і Франція, надає великого значення аграрним інтересам.

Отже, незважаючи на кардинальне реформування, САП залишається найбільш інтегрованою політикою Співтовариства, і у зв'язку з цим поглинає значну частину бюджету ЄС. Європейський Союз щорічно витрачає понад 40 млрд євро на реалізацію САП, тобто майже 45 % свого бюджету, у той час як внесок сільського господарства у валовий внутрішній

продукт ЄС становить тільки близько 2 %, а кількість працездатного населення ЄС, зайнятого в цій галузі, не перевищує 6 %. Наразі при обговоренні напрямків реформування САП зазначається, що результатом втілення реформ повинно стати скорочення САП в спільному бюджеті ЄС частки до 34 % в 2013 році. Значною мірою прагнення ЄС скоротити бюджетні витрати на САП обумовлені зобов'язанням країн-учасниць СОТ щодо відмови від експортних субсидій починаючи з 2013 року. І, хоча ці вимоги сформульовано в контексті Доха-раунду СОТ, який ще не завершений, існує велика імовірність щодо виконання цього зобов'язання.

Підвищення безпеки продовольства. На відміну від цілі скорочення бюджетних витрат, спричиненої переважно зовнішніми чинниками тиску та поточними борговими проблемами ЄС, питання безпеки продовольства має як внутрішньополітичне значення (забезпечення високої якості харчів в ЄС), так і зовнішньоекономічне значення (протидія лобіюванню з боку США генетично-модифікованої продукції). Відповідно до порядку денного реформ очікується, що у перспективі САП має приділяти більше уваги підвищенню якості продовольства, гарантуванню його безпеки, підтримці високого життєвого рівня сільського населення, охороні навколишнього природного середовища, забезпеченню гідних умов утримання худоби та птиці.

Сприйняття реформ. Розуміючи важливість підтримки реформування САП серед населення ЄС, в середині 2010 року Європейська Комісія організувала публічне обговорення очікувань від реформованого САП. На підставі результатів громадських обговорень та обміну думками з Радою та Європейським Парламентом, Європейська Комісія представила 18 листопада 2010 доповідь «САП до 2020 року», в якій викладаються прогнози щодо майбутнього розвитку САП. Крім того, на базі цієї доповіді Комісія готує пропозиції до зміни правової бази ЄС, які планується представити в 2011 році.

Наразі здійснення САП відбувається через низку взаємопов'язаних інструментів, які Європейська Комісія групує у два основні «стовпи» (pillars): перший «стовп» включає **спільну організацію ринків** (через такі заходи, як експортні субсидії, підтримку ринкових цін, зберігання продукції, митний тариф) **та пряму підтримку фермерів** (через такі заходи, як єдиний платіж на площу земель, єдиний платіж на ферму, платежі, частково пов'язані з рівнем виробництва та додаткові платежі). Більше того, пряма підтримка надається фермерам лише за умови дотримання ними умов перехресної відповідності, що є переліком вимог щодо добробуту тварин, утримання земель у належному стані та збереження довкілля.

Другий «стовп» САП передбачає розвиток сільської місцевості (зокрема, заходи щодо забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектору та лісництва, збереження довкілля та сільських ландшафтів, підвищення якості життя в сільських місцевостях та диверсифікації сільської економіки, а також програму ЛІДЕР). Обидва «стовпи» пов'язані через принцип модуляції, що передбачає поступове скорочення розміру прямих платежів та спрямування вивільнених коштів на розвиток сільської місцевості. Слід зазначити, що важливим елементом сучасної системи регулювання САП ЄС є фінансова дисципліна, яка полягає у затвердженні максимального обсягу асигнувань на провадження цієї політики (рис.2).

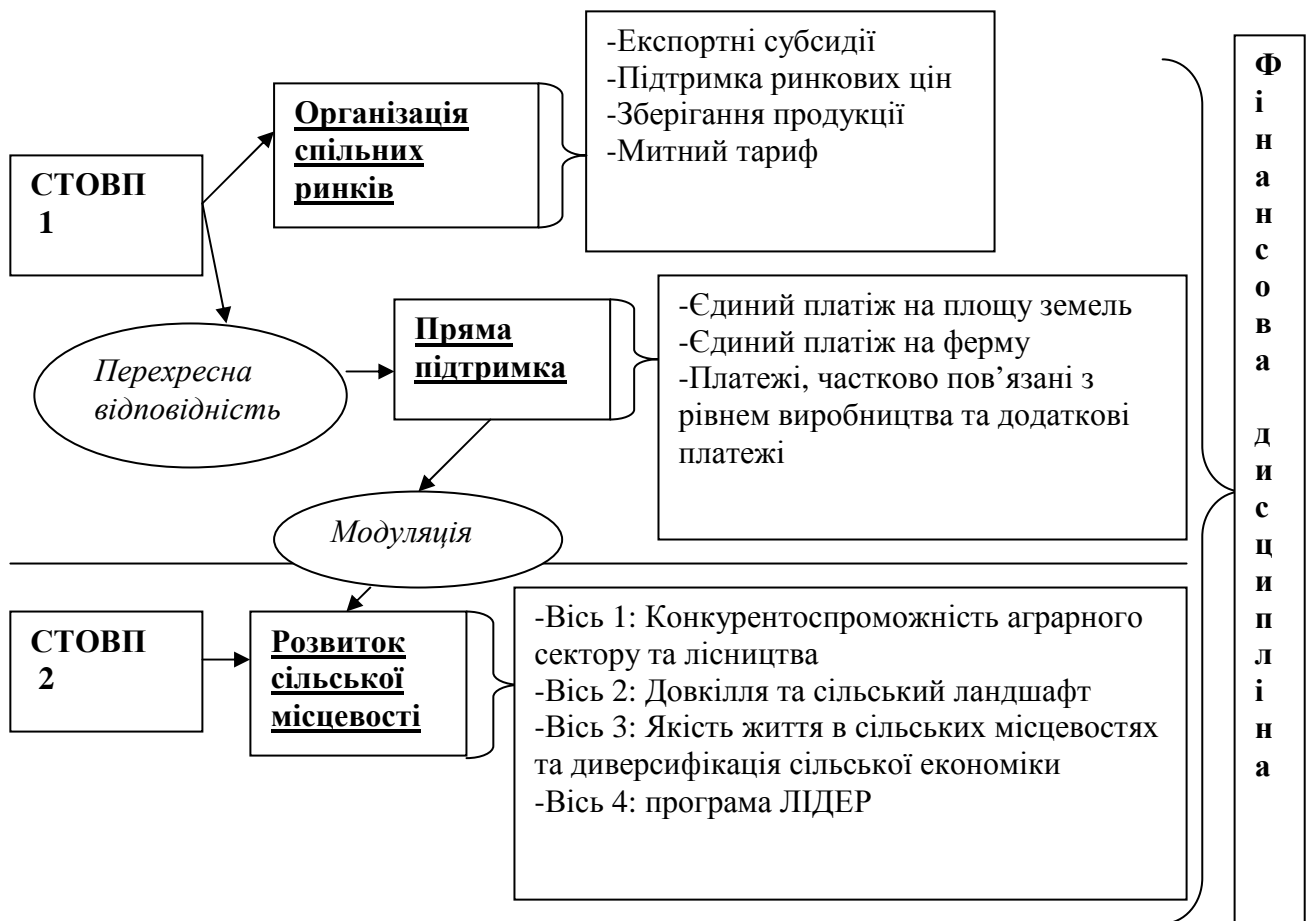

Рис. 2. Взаємозв'язок «стовпів» САП.

На фінансову перспективу 2007-2013 рр. передбачено фінансування САП через два основні фонди: європейський фонд гарантій сільському господарству (European Agricultural Guarantee Fund-EAGF) та європейський фонд розвитку сільських територій (European Agricultural Fund for Rural Development-EAFRD), сумарний обсяг видатків яких становить близько 60 млрд євро щороку, 60 % з яких направляється на платежі, що не пов'язані з обсягом виробництва, а 20 %- на заходи фінансування розвитку сільської місцевості, які належать до зеленої скриньки COT (рис.3,4).

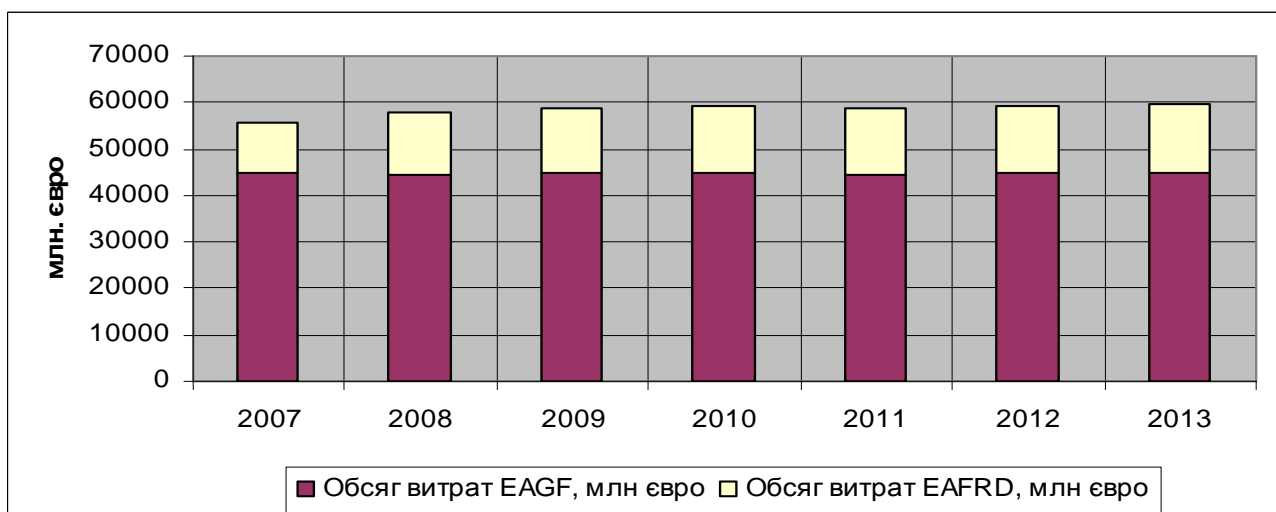

Рис.3. Фінансування САП на фінансову перспективу 2007-2013рр.

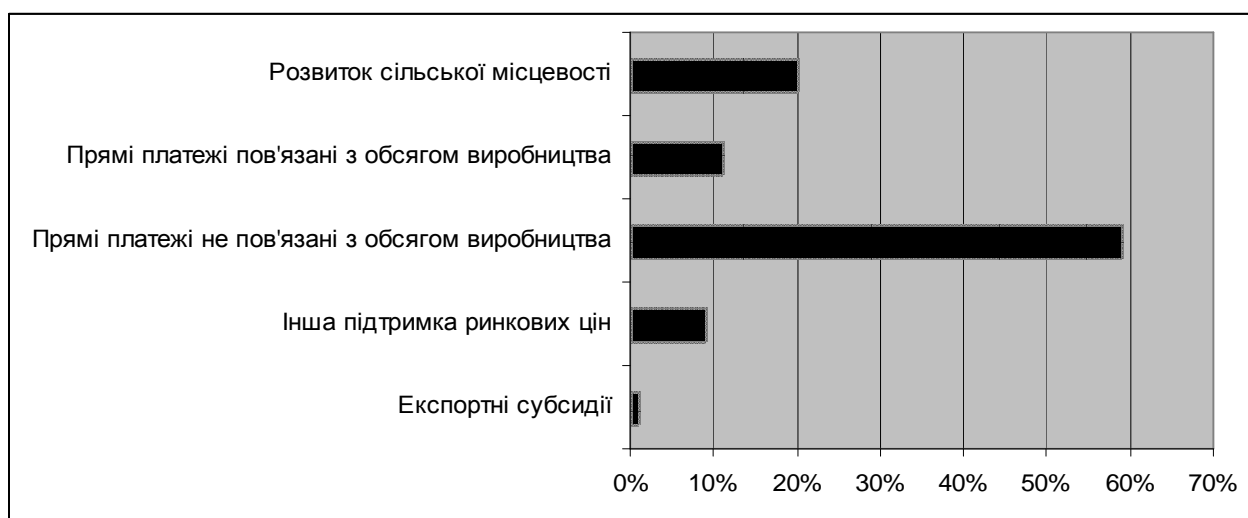

Рис. 4. Розподіл цільових видатків САП.

На даному етапі триває обговорення майбутнього реформування САП у якому беруть участь представники європейських екологічних організацій та фермерів, організацій захисту прав споживачів та тварин, транснаціональні компанії та Європейська Комісія тощо. Наразі рішення не прийняте, але пропонується зменшення загальної підтримки та обумовлення її чинником «суспільних благ», що надаються фермерами (та які потребують додаткової формалізації), а також підвищення стандартів утримання тварин, захисту довкілля та забезпечення якості продукції шляхом повного відстеження походження всіх компонентів.

Таблиця 9.

Заходи державного регулювання та підтримки сільського господарства в ЄС, США та Китаї

Заходи підтримки	ЄС	США	Китай
Прямі платежі	+ Більше 35 % чистого доходу фермерів	+ 34,9 % чистого доходу фермерів	+
Субсидування експорту	+ Широкий спектр сільськогосподарської продукції; 90% світових експортних субсидій	+ Обмежується молочною й птахівницькою продукцією	- Субсидування відсутнє
Захист від імпорту	+ Середній тариф 30 %; 142 «пікові тарифи» ⁵	+ Середній тариф 12 %; 24 «пікові тарифи»	+ Середній тариф 15,23 %
Підтримка екологічних програм	+	+	+
Пільгове кредитування	+	+	+
Пільгове оподаткування	+	+	+
Підтримка розвитку сільської інфраструктури	+	+	+
Цінове регулювання	+ 61 % від повних витрат на сільське господарство	+ 36 % від повних витрат на сільське господарство	+
Підтримка страхування	+	+	Нема даних

⁵ Одиничні тарифи значення яких перевищує 100 %.

Сільське господарство у Європейському Союзі відноситься до чутливих галузей економіки, що потребує постійних дотацій зі спільного бюджету. Як показано в Таблиці 9, ЄС має найбільший захист власних виробників сільськогосподарської продукції з-поміж найбільших виробників агропродукції, відтак лібералізація цієї галузі є складним завданням для ЄС. З метою компенсації потенційних втрат ЄС від більш ліберальних правил світової торгівлі в реформування САП робиться акцент на наступних кроках:

1. **Переформатування субсидій.** Під впливом тенденції відмови від прямих субсидій, цінової підтримки та інших заходів, які підпадають під визначену додатком 2 «Угоди про сільське господарство» СОТ «жовту скриньку», реформи САП направлятимуть все більшу частину таких субсидій на заходи пов'язані з програмами регіонального розвитку, науковими дослідженнями та удосконаленням інфраструктури (заходи «зеленої скриньки»). На відміну від заходів «жовтої скриньки», заходи, що відносяться до «зеленої скриньки» можуть фінансуватися в будь-якому обсязі залежно від можливостей бюджету країн-учасниць СОТ.

2. **Санітарні та фітосанітарні заходи** Відловлюючись від тарифного захисту, ЄС все частіше застосовуватиме нетарифні бар'єри для сільгосппродукції конкуруючої з її власним виробництвом. В першу чергу будуть використовуватися вимоги до безпеки їжі, а саме в сфері санітарного та фітосанітарного контролю. Ці вимоги стосуватимуться не тільки харчових продуктів а і суміжних з їх виробництвом сфер, наприклад обгорток чи пляшок. Так ЄС з січня 2011 року заборонила використання хімічної сполуки бісфенол А (використовується у виробництві пластмасових пляшок) у виробництві дитячих пляшок.

3. **Захист прав інтелектуальної власності (географічні позначення).** Значна кількість товарів у сфері сільського господарства у своїх назвах містять посилення на географічні назви. Історично склалося, що ці географічні зазначення знаходяться на території країн-учасниць ЄС. Через це ЄС прагне використовувати інструмент географічних зазначень для зайняття своєю сільськогосподарською продукцією кращих позицій як на внутрішньому, так і світовому ринках. Паралельно ЄС лобюватиме внесення змін у правила СОТ, що орієновані на більш жорсткий захист географічних найменувань та загалом прав інтелектуальної власності.

Висновки

1. Україна є достатньо перспективним партнером ЄС для створення ЗВТ. На це вказує як значний потенціал зростання внутрішнього ринку, стабільні та порівняно високі темпи економічного розвитку впродовж останніх років, так і зацікавленість ЄС у поглибленні стосунків із зовнішньоекономічними партнерами, що характеризується розширенням доступу до джерел ресурсів (енергоносії, сільгоспсировина, руди металів, металобрухт тощо). Відтак **аграрний комплекс України є одним із важливих мотиваторів для ЄС щодо укладання угоди про поглиблену ЗВТ між Україною та Євросоюзом.** Україна має багаті природні ресурси та людський капітал, а також історичні традиції аграрного виробництва, при цьому вона безпосередньо межує з ЄС. Серед конкурентних чинників українського АПК - природні переваги у виробництві певних видів сільськогосподарської продукції (зернові, олійні культури, цукровий буряк, овочі та фрукти тощо) для внутрішніх потреб та зовнішніх ринків.

2. **Україна на відміну від ЄС не має чіткої, адекватної сучасним викликам та загрозам, агропромислової політики. Цей чинник у перспективі матиме значний негативний вплив на конкурентні позиції українського аграрного сектору в світі та посилюватиме вразливість АПК до зовнішніх та внутрішніх впливів.** Разом з тим українська влада має враховувати зростання ризиків зниження конкурентоспроможності українського АПК в результаті лібералізації взаємовідносин з ЄС через зростання ефективності аграрного сектору ЄС в результаті реформування САП. САП ЄС, постулати якої були вперше сформульовані понад 50 років тому, перебуває у постійному розвитку, зберігаючи

пріоритетність основних цільових орієнтирів: гарантування виробництва сільськогосподарської продукції в необхідних обсягах, надання виробникам сільськогосподарської продукції переваг на ринках ЄС та світу, забезпечення гідного рівня життя. Країни-члени ЄС вважають, що САП і надалі повинна залишатися єдиною політикою Співтовариства, фінансованою із спільного бюджету ЄС, та забезпечувати вирівнювання регіональних відмінностей, що зумовлюють різні можливості країн-членів ЄС щодо фінансування розвитку агропромислового комплексу на належному рівні.

3. Економічна інтеграція України та ЄС передбачає наближення завдань щодо розвитку українського сільськогосподарського виробництва до європейських стандартів. У цьому контексті важливо враховувати сучасні тренди реформування САП, що будуть актуалізувати нові вимоги до продукції, що постачається на європейські ринки. Так, серед пропозицій реформування САП: а) скасування виплат фермерам задля підтримки їхніх доходів, натомість видається необхідною концентрація ресурсів на інтенсивному розвитку сільських територій та сумісних із природними умовами видів агровиробництва; б) поступове скорочення прямих виплат і інструментів регулювання ринку. У перспективі – повне скасування; в) бюджет, призначений на прямі виплати, перенаправляти на фінансування заходів по розвитку сільських територій і популяризацію якісної агропродукції, стимулювання споживання здорових продуктів на території ЄС і за її межами.

4. Відкриваючи кордони та зменшуючи підтримку власних виробників сільськогосподарської продукції, ЄС буде зміщувати пріоритети своєї політики в інші сфери, в першу чергу в сферу регіонального розвитку, екології та безпеки продуктів. Через це виробники сільськогосподарської продукції, які розглядають ринок ЄС як свій потенційний ринок повинні забезпечити відповідність своєї продукції цим стандартам. Таким чином, у перспективі для України все більшої актуальності набуває вирішення проблем відповідності стандартів безпеки та якості продуктів харчування вимогам СОТ та їх гармонізація із законами, нормативами й стандартами ЄС, що відкриватиме Україні доступ до ринків і забезпечить значні прямі іноземні інвестиції.

5. Значний вплив на реформування САП матимуть домовленості щодо правил світової торгівлі, які провідні країни світу досягнуть по завершенні Доха-раунду СОТ. **Україна має можливість у якості провідного учасника світового аграрного ринку чинити вплив на розвинуті країни, зокрема ЄС, з метою відмови від експортного субсидування аграрної продукції.** Ця вимога може бути висунута до ЄС в контексті обговорення умов доступу на аграрні ринки України агропродукції з ЄС. Проте існує ризик, що лобювання фермерів залишить прямі виплати в силі. Отже потребуватиме врегулювання проблема критеріїв для отримання таких виплат, зокрема нові країни-члени ЄС вимагатимуть нового методу перерахунку обсягу прямих виплат між країнами ЄС, щоб уникнути необґрунтовано великої диференціації у перерозподілі загального бюджету на користь старих членів ЄС.

6. Міжнародні угоди (СОТ) та договори про лібералізацію зовнішньої, торгівлі, які укладає ЄС з окремими країнами та об'єднаннями країн, є індикатором наближення кардинальних змін у питанні експортних субсидій. **Відповідно до деяких прогнозів, після 2013 року ЄС значно обмежить використання експортних субсидій та мінімізує тарифні обмеження імпорту.** Натомість ключовим інструментом захисту внутрішнього ринку стануть нетарифні обмеження (вимоги щодо безпеки та якості продуктів, екологічні нормативи тощо), маркетинг місцевих товарів і товаровиробників, виховання споживачів щодо культури споживання винятково якісної й здорової продукції. Стратегія України щодо розвитку аграрного комплексу має включати аналогічні завдання у якості «кращих практик» захисту ринків та реалізації принципів сталого розвитку.

*Матеріал підготовлено за участі
Оксани Вінської, асистента та аспіранта кафедри міжнародної економіки ДВНЗ
«Київський національний економічний університет ім.В. Гетьмана».*

ЗМІСТ

Агропромисловий комплекс ЄС у світовій торгівлі агропродукцією.....	3
Зовнішня торгівля агропродукцією України та ЄС.....	5
Спільна аграрна політика Євросоюзу - «краща практика» та фактор ризику для України	9
Історичний огляд реформування САП.....	11
Сучасний етап реформування САП	12
Висновки.....	17